

Govorica telesa v kulturni zgodovini človeštva

ASJA NINA KOVAČEV

POVZETEK

Govorica telesa je bila od nekdaj zanimiva za različne teoretike komuniciranja in ekspresivnega vedenja. Njihove razprave so največkrat vključevale tudi moralne in estetske sodbe. V antiki so se interpretacije gest pojavljale v okviru retorik. Vendar so zahtevale posebno obravnavo, saj so gibni znakovni sistem pojmovali drugače kot jezikovnega. Javnega govornika so tudi strogo ločevali od igralca. V srednjem veku je analize telesnega izražanja determiniral ambivalenten odnos do telesa. Kljub temu so gestam posvečali precej pozornosti. Obravnavali so predvsem njihovo ekspresivnost, komunikativnost in učinkovitost. V novem veku so se oblikovali novi estetski in etični kriteriji, ki pa so se neprestano spreminjali. Nekaj časa je bila popularna zadržanost v telesnem izražanju, kasneje pa sta jo nadomestili ekspresivnost in občutljivost. Nekateri avtorji so skušali razložiti značilnosti govornice telesa z genetskimi lastnostmi določenega naroda.

ABSTRACT

BODY LANGUAGE IN THE CULTURAL HISTORY OF MANKIND

Body language has always been of interest to different theorists of communication and expressive behaviour. Most of these studies also included moral and aesthetic judgments. In ancient times the interpretation of gestures was considered to be a part of rhetoric. They deserved a special consideration, however, since the gestural sign system was thought to be different from the verbal one. The public speaker was strictly distinguished from the actor. In the middle ages, analyses of body expression were determined by the ambivalent attitude towards the body which was prevalent. Despite these attitudes, much attention was paid to gestures; above all, their expressiveness, communicativeness and efficiency were studied. New aesthetic and ethical standards have been formed in the modern era, but these, too, are constantly changing. For some time restraint was 'popular' in body movements; later it was replaced by expressiveness and sensitivity. Some authors have tried to explain the characteristics of body language using genetic evidence.

Telesni izrazi opravljajo temeljne ideološke in praktične funkcije. Zato se spreminjajo v odvisnosti od prostorskih in časovnih determinant. Nekateri v teku zgodovine izginejo, drugi pa se na novo pojavijo. Geste imajo (tako kot izgovorjene besede) kratkotrajen pomen. Toda celo najbolj minljive geste so vredne pozornosti. Na podlagi nji-

hovega proučevanja je mogoče identificirati vedenjske sloge, ki so navadno rezultat splošnih kulturnih kodov, in rituale, ki posredujejo vrednote in norme določene družbe (Muchembled, 1993).

Danes je mogoče telesne izraze ohraniti na video posnetku ali filmskem traku, v preteklosti pa taki tehnični podvigi še niso bili mogoči. Zato temelji historično proučevanje telesnega izražanja na študiju:

- retorik,
- empiričnih opisov pretekle in polpretekle gestualne prakse,
- predpisov in napotkov za uglajeno komuniciranje,
- umetniških (predvsem likovnih) predstavitev preteklih načinov gestikuliranja oziroma neverbalne komunikacije,

• oblike duktusa v pismih, risbah, slikah in skulpturah, ki omogočajo grobo določanje oblike gibov in pritiska rok, ki so jih ustvarile (Kovačev, 1992, 1993).

Geste so se ohranile skozi zgodovino predvsem s pomočjo tekstovnih in ikonografskih predstav (Schmitt, 1993). Zaradi izrednega bogastva del, ki obravnavajo govorico telesa preteklih zgodovinskih obdobj, se je pri njihovem znanstvenem proučevanju smiselno omejiti le na najbolj izčrpna in najvplivnejša dela.

Ohranjeni opisi telesnega izražanja so pogosto nepopolni. Njihovi avtorji v svojih analizah niso podrobno opisovali najpogostejših in najbolj znanih gibov, saj so jih sodobniki prepoznali že po nekaj bežnih opazkah. Toda različni telesni izrazi niso bili enako močno razprostranjeni v vseh kulturnih in družbenih okoljih. Marsikateri so v teku zgodovine izginili, ali se preoblikovali. Zato številnih gest, ki so prevladovali v preteklosti, danes ne moremo več rekonstruirati. Nekatere geste so se ohranile predvsem s pomočjo metaforičnih izrazov (npr. "vreči rokavico" oz. pozvati na dvoboj). Počasi so namreč izginile iz vsakdanje rabe. Izgubile so tudi velik del svoje družbene in politične vloge.

V preteklosti so bili opisi telesnih izrazov pogosto zasičeni z moralnimi in estetskimi sodbami. Te so se nanašale na njihov pomen ter estetsko in družbeno vrednost. Največkrat so temeljile na predsodkih do vsega izjemnega in drugačnega. Vrednostna komponenta se je pojavljala v večini analiz govornice telesa od antike (Quintilian, Cicero) do moderne dobe. Izredno močna je bila v različnih opisih "lepega vedenja", ki so bili posebej pogosti v viktorski dobi.

Danes pojmujeemo gesto predvsem kot simbolično dejanje in ne kot nekaj materialnega. Zato se ne osredotočamo več toliko na njihovo tehnično vrednost (kot npr. Mauss (1982) pri proučevanju t. i. "telesnih tehnik"), ampak predvsem na njihovo simbolično moč in vlogo v različnih obredih.

GESTE STARIH RIMLJANOV

V antiki so bile teoretične razprave o govorici telesa sestavni del retoričnih razprav. Te so obravnavale predvsem sestavljanje govorov in načine njihovega učinkovitega predstavljanja. Pomembno vlogo pri podajanju govorov je imelo tudi govornikovo neverbalno vedenje. Slednje je spremljalo njegove verbalne izjave. Zato je retorika delila oratorjev nastop pred javnostjo (*hupokrisis* ali *actio*) na dva dela: glas (*vox*) in gesto (*gestus*). Izraz gesta se je nanašal na oba vidika telesnega izražanja:

1. statični vidik oz. telesne pozicije in
2. dinamični vidik oz. gestikulacijo.

Retorične razprave so v tistih delih, ki so se nanašali na predstavitev govora pred poslušalstvom, predpisovale primernost različnih gest. Priporočale so pogosto uporabo najbolj učinkovitih, zaželenih in priljubljenih gest. Odsvetovale pa so geste, ki po

tedanjih kriterijih niso bile primerne.

Prvo pomembno antično retoriko je napisal sofist Trasimahos (Graf, 1993), vendar se ni ohranila. Najpomembnejše ohranjeno delo, ki obravnava pravila za učinkovito predstavljanje govorov, je obsežna Quintilianova retorika z naslovom "Oblikovanje javnega govornika" (Institutio oratoria). Vključuje 12 knjig. Enajsta knjiga obravnava dogajanje, ki sledi pisanju govora in vključuje memorijo in podajanje govora (*pronuntiatio* ali *actio*).

Quintilianov opis govornikovega nastopa načena poleg njegovega glasu in izgovarjave tudi neverbalno vedenje (*gestus*) ki vključuje telesne pozicije in gibanje. V njem natančno razčlenjuje vse gibe, ki lahko doprinesejo k povečanju govornikovega uspeha ali ga izničijo. Obravnava gibe nog, rok, dlani, trupa, oči, nosu idr. Največjo pozornost posveča gibom dlani in prstov, ki spremljajo govorno besedo. Omenja celo položaj govornikovega oblačila. Tudi ta naj bi namreč pripomogel k puščanju dobrega vtisa na občinstvo.

Graf (1993) navaja tri temeljne značilnosti Quintilianovega pristopa:

1. natančna in podrobna obravnava nekaterih gibov ter njihovih pomenov,
2. rudimentarna kategorizacija gest,
3. jasno razlikovanje med retoričnimi in drugimi gestami.

Ad 1) Quintilianov opis nekaterih gest se po svoji preciznosti približuje sodobnim antropološkimi poročilom. Posebno pozornost namenja opisom gibov prstov. Njihov pomen podrobno razloži predvsem tedaj, ko obravnava manj znane geste ali geste, ki imajo v vsakdanjem življenju drugačen pomen kot v retoričnem sistemu.

Ad 2) V Quintilianovi retoriki zasledimo le grobe zametke kasnejših klasifikacij in kategorizacij telesnih izrazov. Gest tudi ne obravnava samostojno, ampak le v povezavi z govorom. Ločuje med spontanimi gibi, ki so posledica govornikovih naravnih impulzov, in gibi, ki označujejo stvari s pomočjo mimikrije. Prvo kategorijo bi lahko izenačili z ideografi, tj. gestami, ki orisujejo logično strukturo izrečenega, drugo pa s slikovnimi (pikturalnimi) gestami. Toda te oznake se pri Quintilianu še ne pojavljajo. Uporabljajo jih šele novejši avtorji (npr. Efron, 1941; 1972; Ekman in Friesen, 1981 idr.).

Ad 3) Quintilian ločuje retorične geste od spontanih gest, ki se pojavljajo v vsakdanjem življenju, in od gest, ki so se utrdile med pripadniki nižjih družbenih plasti. Ločuje jih tudi od gest tujcev in gledaliških gest. Kljub strogemu ločevanju med javnim govornikom in gledališkim igralcem Quintilian (podobno kot pred njim Cicero) poudarja, da mora dober govornik obvladovati gledališko gestikulacijo in celo priporoča, da naj se bodoči orator uči izgovarjave, obrazne mimike in telesnih izrazov od profesionalnega igralca.

Cilji gibnega jezika starih Rimljanov

Platon poudarja, da je glavni namen gibnih znakov in celotnega govornikovega nastopa "pridobivanje človeških duš". Iz njegovega nadaljnjega opisa je razvidno, da pri tem misli predvsem na povzročanje pozitivnih emocij pri občinstvu. Poudarja namreč, da je intelekt sekundarnega pomena. Učinki govornikovega nastopa naj bi izostali, če govornik pisanemu tekstu ne bi dodal še žara svojega glasu, izgleda in telesnih gibov (de Jorio, 1832).

Quintilian poudarja, da je retorika namenjena prepričevanju in vplivanju na duševnost poslušalcev (predvsem na njihove emocije) ter ustvarjanju njihovega pozitivnega mnenja o govorniku. Dosegel naj bi ga s primerno obleko, gestikulacijo in drugimi zu-

nanjimi znaki. Ti naj bi omogočali osnovne informacije o njegovem značaju. Pri starih Rimljanih je namreč prevladovalo prepričanje, da je mogoče na podlagi opazovanja zunanjega izgleda sklepati na posameznikov karakter in njegove osebnostne lastnosti.

Vloga telesnih izrazov v nastopu javnega govornika

Odnos med besedami in telesnimi izrazi so v starem Rimu pojmovali podobno, kot ga danes razlagajo nekateri antropologi (npr. Bateson, 1968). Gibni znakovni sistem je služil drugačnim namenom kot jezikovni. Geste so namreč odnose narave in se nanašajo predvsem na čustveno sfero medosebne interakcije. Kljub svoji občasni močni kodiranosti precej dobro ponazarjajo govornikova čustva in občutja. V njih je mogoče vedno prepoznati temeljne dimenzije emocij, tj. stopnjo aktivacije, napetosti, hedonski ton ipd. Naučene geste so v Rimu najpogosteje poudarjale in dopolnjevala jezikovna sporočila. Nanašala so se predvsem na njihovo emocionalno plat in bogatile konotativni pomen izrečenih besed. To naj bi bilo posebej značilno za gibe rok.

Quintilian povezuje geste s tremi glavnimi deli sodnega govora. To so:

1. exordium ali začetek,
2. narratio (kjer javni govornik navaja dejstva oz. to, kar si želi prikazati kot dejstva),
3. argumentatio (kjer dokazuje lastno stališče in napada nasprotnike).

Govornikova gestikulacija med govorom močno variira. Intenzivnost njegovega nastopa mora stalno naraščati, tako da je vsak naslednji del močnejši in bolj dinamičen od prejšnjega. Toda Quintilian vseeno postavlja omejitve glede tega, kateri gibi so dovoljeni med govornikovim nastopom. Gestikulacija mora biti relativno umirjena. Prepovedani so vsi vročni in nenadzorovani gibi, kot npr. prepogosto kimanje, intenzivno stresanje rok, stresanje ramen in divje gestikuliranje. Zato predpisuje ustrezno amplitudo vseh telesnih gibov.

Ad 1) Exordium naj bi spremljali počasni in umirjeni gibi, saj se Quintilianu ne zdi priporočljivo, da se govornik že takoj na začetku preveč razvname. Tudi spregovoriti ne sme takoj. Z gladenjem po glavi ali stiskanjem prstov mora zbujati vtis, da je napet, in da zbira energijo za svoj nastop. Stati mora vzravnan, saj je sključenost po Quintilianu znak nizkega izvora in hlapčevske osebnosti. Njegova ramena morajo biti sproščena. Pretirana vzravnanost in togost telesa sta lahko znak arogantnosti in barbarске surovosti. Obraz mora biti resen in na njem ne sme biti izrazov močnih emocij.

Ad 2) Za narratio bi morale biti značilne geste, ki dokazujejo govornikovo trdnost in močatost. Ta naj bi se izražala kot njegova karakterna lastnost in naj bi ne bila odvisna od vsebine njegovega verbalnega sporočanja.

Ad 3) Najbolj razgiban naj bi bil tretji del govornikovega nastopa, argumentatio. V tem delu naj bi prevladovale intenzivne in multifunkcionalne geste, ki naj bi izražale nujnost, agresivnost in neučakanost. Ob zaključku govora bi moral govornik kazati znake fizične izčrpanosti (npr. prepotenost idr.). To naj bi publiki dokazalo, da se je resnično zavzel za svojega klienta.

Stopnjevanje govornikove telesne izraznosti morajo po Quintilianu spremljati tudi spremembe v položaju njegovih oblačil. V prvem delu (exordium) naj bi bila njegova oblačila brezhibna in čista. Toga naj bi mu stala lepo na ramenih. V drugem delu (narratio) je že dovoljeno, da mu toga zdrsne nazaj, v tretjem (argumentatio) pa jo lahko že vrže z ramen in zavzame bojevit položaj. Ob koncu govora so lahko govornikova oblačila že popolnoma neurejena.

Temeljne značilnosti retorične gestikulacije

Quintilian poudarja, da morajo biti retorične geste umirjene, kar nakazuje pripadnost določeni družbeni plasti ter določen način življenja in razmišljanja. Rimske retorične geste so bile zelo konvencionalne, čeprav so skoraj vse izvirale iz vsakdanjega življenja. Vendar so jih veliko izločili, kar velja zlasti za slikovne geste. Te so se zdele uporabnikom preveč preproste in vulgarne. Marsikatero sprejemljivo gesto so še modificirali, da bi povečali njihovo razumljivost in zmanjšali možnost za morebitne dvoumnosti.

Razlika med igralcem in govornikom

Graf (1993) poudarja, da so v antiki strogo razlikovali med oratorjem in igralcem. Odstopanje od pravil, ki so jih predpisovali za neverbalno vedenje govornikov, in približevanje igralskemu slogu so označevali kot govornikovo feminizacijo, kar je imelo v starem Rimu izredno negativen prizvok. Ta vrednostna naravnost se je pred tem pojavila že v antični Grčiji. Plutarh namreč poudarja, da je moral igralec prepričevati Demostena, da ga je ta sprejel za svojega učitelja.

Igralsko vedenje so povezovali z bogom vina in plodnosti Dionizom oz. Bakhusom. Za dionizije je bilo namreč značilno ekstatično in razuzdano vedenje ter popolna odsotnost samokontrole. Teh lastnosti govorniku, ki naj bi predstavljal uglednega in zaupanja vrednega aristokrata, niso dopuščali. Značilnosti igralskega vedenja so pripisovali predvsem ženskam in ljudem nižjega stanu. V starem Rimu je namreč prevladovalo mnenje, da je gestikulacija močno odvisna od karakterja in socialnega statusa. Živahna gestikulacija in bogato gibanje naj bi bila značilna predvsem za sužnje, medtem ko so plemenitniki skušali ohraniti visoko stopnjo samokontrole. Svobodni ljudje niso nikoli tekli, ampak so se gibal umirjeno. Tudi pretirana ekspresivnost v telesnem izražanju ter divji in vročični gibi oratorjem niso bili dovoljeni. Uporabljali so jih v gledališču za predstavitev posebnih tipov značajev. S konvencionalizacijo gibov in okrepitevijo nekaterih elementov, ki naj bi karakterizirali določen osebnostni in sociokulturni tip, so optimizirali gledališke učinke. Standardizacija in generalizacija telesnih izrazov sta namreč omogočali njihovo jasnost in enopomenskost.

Toda ločevanje med igralsko in persuazivno gestikulacijo je bilo precej umetno. V obeh primerih je šlo za močno konvencionalizacijo spontanega telesnega gibov, ki sami na sebi niso imeli jasne sporočilne vrednosti. Zato tudi niso avtomatično omogočali informacij o karakternih značilnostih njihovega izvajalca in njegovem socialnem statusu. Obe vrsti telesnega izražanja sta bili samostojna in samozadostna znakovna sistema. Temeljila sta na gibnem izražanju, ki se je uveljavilo v vsakodnevem sporazumevanju, vendar so bili njuni elementi selektivno izbrani. Razlike med obema so obstajale le v načinu selekcioniranja, splošne značilnosti pa so bile skupne. Graf (1993) celo poudarja, da je mogoče na podlagi ohranjenih staro rimskih virov domnevati, da je bila gestikulacija pri igranju močno podobna gestikulaciji pri nastopu javnih govornikov. Toda natančna in poglobljena primerjava obeh žal ni mogoča, ker ni ohranjenih dovolj zapisov o igralskih prijemih in odrskih tehnikah v starem Rimu. Tudi večina rimskih tragedij se ni ohranila (Graf, 1993).

Za gledališki in oratorski gibni sistem je bila značilna visoka stopnja kodiranosti in konvencionalnosti, kar ju je močno oddaljevalo od vsakdanjega življenja. Zato so imeli pri njunem usvajanju precejšnjo vlogo učitelji govorništva in igralske umetnosti. V določenih krogih antičnega Rima se je uveljavilo prepričanje, da gledališki igralec predstavlja imaginarno dogodke, javni govornik pa realno življenje. Zato so od javnega

govornika pričakovali naravnost in spontanost. Naučeni in izumetničeni gibi bi lahko namreč zbužali vtis nepristnosti in zlaganosti. To bi govorniku močno zmanjšalo ugled in naklonjenost poslušalstva.

Quintilian ne kaže posebne naklonjenosti gestikulacijski neizobraženosti oratorjev. Toda tudi teatraličnosti in izumetničenosti ne odobrava. Zato poudarja, da je glavna naloga retorike izboljšati naravo z umetnostjo in tako s pravilnim poučevanjem doseči vtis naravnosti in spontanosti.

Kulturne determinante telesne govornice

V Quintilianovem delu je mogoče opaziti poznavanje sociokulturnih determinant govornice telesa in njenih historičnih dimenzij. Ugotavlja namreč raznolikost telesnih izrazov v različnih kulturnih skupnostih in družbenih plasteh. Priporoča predvsem geste, ki so se uveljavile v visokih krogih rimske družbe, medtem ko nekatere druge (npr. staro grške geste ali geste drugih šol) odsvetuje kot preveč teatralične. Poudarja tudi, da se je telesno izražanje v 150 letih, ki so minila med njegovim in Cicerovim učenjem, močno spremenilo. Telesni izrazi so postali živahnejši in bolj divji. Quintilian v svojih opazovanjih časovne perspektive v gestikuliranju ni osamljen. Podobne ugotovitve se pojavljajo tudi pri drugih sodobnih in kasnejših opazovalcih. Nekateri od njih (npr. Melanchton, 1532) povezujejo te spremembe z upadom retorike in morale.

GOVORICA TELESA V SREDNJEM VEKU

V srednjem veku so imeli telesni izrazi precejšen pomen. Glavni razlog za to je bila pomembnost človeškega telesa v srednjeveških družbah in kulturah. Imelo je namreč izredno simbolično vrednost in ambivalentne simbolične implikacije. Srednjeveška pojmovanja človeka so temeljila na dualističnem ločevanju nevidne duše od vidnega telesa. Med obema komponentama naj bi obstajal dinamičen odnos, ki naj bi ga bilo mogoče prepoznati tudi v telesnih izrazih. Ti naj bi izražali skrito gibanje duše. Zato so za geste menili, da povezujejo človeško voljo in telo.

Telesni gibi so v srednjem veku pridobili precejšnjo vrednost tudi kot sredstvo za neverbalno sporazumevanje. Tedaj je bilo jezikovno izobraževanje in opismenjevanje dostopno le redkim izbrancem. Pismenost in znanje latinščine kot nadnacionalnega komunikacijskega sredstva intelektualcev nista bila preveč razširjena. Zato so imele geste v srednjem veku lahko večjo legitimnost kot pisani dokumenti.

V srednjem veku je pismenost monopolizirala cerkev. Zato so izražali sodbe z ritualnimi gestami, formalnimi besedami in simboličnimi predmeti (npr. s knjigo, hostijo, sabljo ipd.). Telesni izrazi, predvsem formalizirani gibi rok, so postali glavno sredstvo posredovanja politične in verske moči. Sporočila so namreč lahko postala dostopna javnosti le s pomočjo redkih, relativno kodiranih telesnih znakov.

Temelji ambivalentnega odnosa do telesa v srednjem veku

Ambivalentne simbolične implikacije telesa je pogojevalo njegovo neenotno in nejasno pojmovanje. Telo so namreč razlagali kot jetnika duše in služabnika greha, ki je otežuje pot k odrešenju. Negativne simbolične pomene so prenesli tudi na številne telesne izraze. Marsikateri naj bi namreč prekoračili meje morale in družbenih normativov. Toda tudi odrešenje je bilo mogoče doseči le s pomočjo nekaterih telesnih izrazov, tj. ritualnih gibov usmiljenja, kesanja in pobožnosti.

Metaforična vrednost telesa je močno preseгла individualno raven. Človeško telo so namreč uporabljali tudi za simbolično ponazoritev družbene strukture. Različne družbene skupine so pogosto primerjali z glavo, rokami, trupom in nogami človeškega telesa (Schmitt, 1993). Takšne primerjave so bile izraz potrebe po simboličnem izražanju in predstavljanju realnosti ter po jasni družbeni stratifikaciji. Tedaj so namreč obstajale velike medskupinske razlike v vrednotah, vedenju, oblačenju in drugih zunanjih znakih, medtem ko individualnih razlik znotraj skupin skoraj ni bilo.

Specifične osebnostne lastnosti niso igrale pomembne vloge v srednjeveški družbeni organizaciji. Tudi interes za samospoznavanje je bil tedaj izredno majhen. Pomembna je bila le pripadnost eni od skupin dane družbe, ki je bila v srednjem veku močno ritualizirana. Družbena stratifikacija je bila v tesni povezavi z ritualno razdelitvijo na liturgične rede. Med manifestne znake družbenega ranga je spadalo tudi telesno izražanje. Zato nam njegovo proučevanje omogoči vpogled v marsikateri vidik delovanja srednjeveških družb, njihovih simboličnih vrednosti, življenjskih slogov in miselnih naravnosti.

Geste so imele v srednjem veku veliko funkcij in pomenov. Njihova komunikacijska vrednost je temeljila predvsem na njihovi družbenosti, saj so jih uporabljali v interakciji z drugimi ljudmi ali z bogom (npr. pri molitvi). Njihovi pomeni so se raztezali čez zelo različna področja, ki so vključevala specifične, svečane situacije in vsakdanje življenje. Včasih so razkrivale tudi del subjektovega nezavednega.

Upodobitve in opisi srednjeveških gest

Srednjeveška likovna umetnost je bila pretežno antropomorfna. Človeške like so uporabljali celo za ponazarjanje nevidnih bitij (boga, hudiča, angelov) in pojavov. Zato je mogoče na srednjeveških upodobitvah opaziti tudi vrsto telesnih gibov. Toda na podlagi njihovega opazovanja na sliki ni mogoče določiti njihovega poteka, hitrosti in smeri. Na večini srednjeveških likovnih del imajo simbolično vrednost.

Gestam so v srednjem veku posvečali veliko pozornosti tudi v teoretičnih razpravah. Najpogostejše opise gest zasledimo v teoloških, literarnih, pravniških, pedagoških in medicinskih tekstih. Ti obravnavajo meniška pravila in navade, liturgične rede, molitve in pridige, liturgične drame ipd. Na njihovi podlagi je bilo izvedenih že nekaj klasiﬁkacij telesnih izrazov. Največkrat temeljijo na razlikovanju gest glede na dele telesa, ki sodelujejo pri njihovi izvedbi, ali glede na njihov pomen. Toda večina študij je bila omejena na analizo enega ilustriranega rokopisa, dela enega umetnika, ali eno gesto (Schmitt, 1993). Posebno zanimive za analizo srednjeveške gestikulacije so serije slik, ki prikazujejo isto gesto iz različnih vidikov in poskušajo prikazati njen potek.

Temeljni pojmi srednjeveških teorij o govoricu telesa

Schmitt (1981, 1990, 1993) poudarja, da bi lahko srednjeveške ideje o telesnih izrazih ter njihovih funkcijah in vrednostih zgostili okrog treh temeljnih konceptov:

1. ekspresivnost,
2. neverbalna komunikacija in
3. učinkovitost.

Ad 1) V srednjem veku so pojmovali telesne gibe kot zunanje izraze notranjega gibanja duše, predvsem čustvovanja in moralnega presojanja. Takšno pojmovanje je psihološkim razsežnostim gibnega izražanja dodalo še etične. Pravilne geste naj bi omogočile celo izboljšanje duše.

Ad 2) Poudarjanje komunikacijske vrednosti gibnega izražanja se je v ohranilo še iz antičnih časov in predstavlja nadaljevanje retorične tradicije. Toda odnos med besedo in gesto se je spremenil, saj je bilo krščanstvo s svojo mistifikacijo besede in preziranjem telesnosti mnogo bolj naklonjeno prvi. Tudi druge okoliščine telesnega sporočanja so se spremenile. Oratorjevo vlogo je prevzel duhovnik ali učitelj, rimsko agoro in antično gledališče pa je nadomestila prižnica.

Ad 3) Učinkovitost telesnih gibov se je lahko izrazila v njihovi praktični ali simbolični vrednosti. Praktična vrednost je bila pomembna predvsem pri izvajanju tehničnih gibov (tj. različnih ročnih opravil), simbolična vrednost pa se je izražala v političnih in religioznih ritualih.

Takšno pojmovanje glavnih funkcij nekoliko preveč poenostavlja kompleksno problematiko telesnega izražanja. Njegove funkcije je relativno težko ločevati, saj se v realnosti tesno prepletajo. Ekspresivna vrednost telesnih gibov se skoraj vedno povezuje z njihovo komunikacijsko vrednostjo. Tvori namreč implicitno strukturo njenega konotativnega pomena in je podlaga njene simbolične vrednosti.

Temeljna srednjeveška obdobja in njihov vpliv na telesno izražanje

Srednjeveško pojmovanje gest se je postopoma spreminjalo. Njegov razvoj je temeljil na novih idejah o duši in telesu, posamezniku in družbi, človeškosti in božanskosti. V njem ločimo tri temeljna obdobja:

1. pozna antika,
2. Karolinška renesansa,
3. oživitev urbane civilizacije na zahodu v 12. in 13. stoletju.

Pozna antika

V pozni antiki je bil vpliv rimske retorike zelo močan. Krščanstvo je prevzelo antične geste in pojme za njihovo označevanje skupaj z njihovim intelektualnim, moralnim in znanstvenim kontekstom. Vendar je geste preteklega obdobja umestilo v drugačen družbeno-zgodovinski kontekst ter jih poskušalo prirediti novim religioznim modelom.

Namesto javnega govornika sta bila glavna izvajalca srednjeveških gest duhovnik in vernik, ki je vedno molil v istem, značilnem položaju. Cerkveni dostojanstveniki so si poskušali s specifično gestikulacijo zagotoviti poseben položaj in ugled v družbi ter pokazati svojo vdanost bogu. Tako so se želeli še bolj oddaljiti od preprostega ljudstva. Avrelj Avguštín razlaga geste kot konvencionalne znake, ki omogočajo komunikacijo med človeškimi in nadnaravnimi bitji, med človekom in bogom, hudičem ali angeli.

Kljub komunikacijski vrednosti, ki so jo pod Avguštínovim vplivom priznali telesnim izrazom, je bilo njihovo razumevanje pod močnim vplivom tedanjega ambivalentnega odnosa do človeškega telesa - sedeža grešnosti in naslade. Zato so v samostanih posvečali veliko pozornost razvijanju asketskih in spokoritvenih gest ter kolektivni molitvi in liturgiki.

Karolinška renesansa

Obdobje Karolinške renesanse je nadaljevalo poznoantično tradicijo v pojmovanju geste. Pojavilo se je tudi nekaj pomembnejših analiz in interpretacij govornice telesa. Remigius iz Auxerra je ločil gibe posameznih udov od gibov celega telesa, Amalarius iz

Metza pa je klasificiral liturgične geste po redih. Prevladovalo je prepričanje o odločilnem pomenu "božje roke", ki naj bi vodila človeka in uravnavala svet. Njeni gibi naj bi bili model za vso človeško gestikulacijo. Človek naj bi namreč ne mogel sam nadzorovati vseh svojih gest, ampak naj bi njegovo telo in gibanje usmerjale nadnaravne (božje ali demonične) sile. Te naj bi določale tudi njegovo usodo na zemlji.

Dvanajsto in trinajsto stoletje - čas radikalnih sprememb

Dvanajsto in trinajsto stoletje je prineslo spremembe v pojmovanju gibov. Uporaba termina "gesta" se je povečala in tako je izraz pridobil nove pomene. Schmitt (1993) razlaga ta premik s povečevanjem družbene stratifikacije. Ta je namreč povzročila potrebo po jasnem razlikovanju med družbenimi plastmi. Doseči ga je bilo mogoče tudi z različnimi načini telesnega izražanja. V samostanih so pričeli poučevati gestikulacijo. Osredotočali so se predvsem na geste novincev, ki naj bi pozabili posvetne geste in se naučili vedenja, primerne za menihe. Schmitt (1978, 1993) navaja kot najbolj izdelano srednjeveško teorijo geste "Institutio novitiorum" Hugha iz Saint-Victorja.

Po dvanajstem stoletju se je posvetna družba vedno bolj krepila in cerkev je pričela izgubljati monopol nad telesno govorico. Pojavljati so se začele različne knjige o lepem vedenju (predvsem za mizo). Njihovi avtorji so razvili svoja pravila za primerno, umirjeno gestikuliranje in lepo vedenje. Takšni zapisi so imeli popolnoma drugačen namen, kot cerkveni predpisi za kontrolo lastnega telesa in ekspresivnosti. Aristokraciji so namreč omogočali samoidentifikacijo in uvedbo posebnega sistema gibnih znakov, ki jim je omogočal jasno ločevanje od preprostega ljudstva. V poznem srednjem veku se je povečal tudi interes za telesno izražanje nižjih družbenih plasti. Vendar je bila njihova ekspresivnost relativno skromna. Najpogostejši so bili delovni gibi, ki niso imeli posebne simbolične vrednosti.

Večina srednjeveških gest je imela veliko simboličnih pomenov. Zato lahko tedanja gestikulacijo resnično pojmuje kot govorico. V srednjem veku so izdelali tudi najstarejši seznam meniškega znakovnega jezika ter razvili liturgične drame in pridige. Nekaterim gestam so pripisovali celo nadnaravno moč. To velja predvsem za prekritanje, ki naj bi odganjalo hudiča. Posebno pozornost so posvečali tudi gestam, ki so jih uporabljali v eklesiastičnih zakramentih in pri molitvi. Razevet cerkvene gestikulacije je spremljalo izpopolnjevanje posvetnega telesnega izražanja in njegovega kodiranja ter razvoj urbane posvetne retorike. Oboje je doprineslo k nadaljnjemu dograjevanju gibnega jezika in njegovi pogosti uporabi namesto verbalnega.

GOVORICA TELESA V NOVEM VEKU

Francoski "l'Ancien Régime" in njegovi telesni izrazi

Kodirani telesni izrazi posredujejo med naravo in kulturo ter omogočajo prenos kolektivnih mentalitet. Zato bi lahko rekli, da telo zrcali kulturne dejavnosti. V obdobju, ki ga v Franciji označujemo z izrazom "l'Ancien Régime" in se je končalo z buržoazno revolucijo, je bila za telesno izražanje značilna izrazita kulturna bipolarizacija. Ta je temeljila na pomembnih razlikah med ljudsko kulturo in kulturo dominantnih družbenih skupin, ki so se v Evropi utrjevale že od srednjega veka.

Elias (1939) dokazuje izrazite spremembe v vedenju elitnih krogov od štirinajstega stoletja naprej. Te naj bi se pojavile kot posledica civilizacijskega procesa. Tudi Muchembled (1993) poudarja, da so se "courtier" šestnajstega stoletja, "honnête homme" sedemnajstega stoletja in "homme éclairé" osemnajstega stoletja po svojem

telesnem izražanju močno razlikovali od nižjih družbenih plasti. Svojo vedenjsko drugačnost so dosegli s "civilizacijo manir" oz. z oblikovanjem predpisov za ustrezno vedenje v družbi.

Oblikovanje novih etičnih in estetskih kriterijev

Na prehodu iz 16. v 17. stoletje se je uveljavil vedenjski slog "vrlega človeka" ("honnête homme"). Ta je utelešal ideal srednjega sloja, ki je pridobil precej politične moči. Francosko plemstvo, ki je visoko vrednotilo močno emocionalnost, značilno za "gentilhomme d'épée", je zaradi materialnih težav izgubilo politično moč in meščanstvo je razvrednotilo njegov etični ideal. Nadomestil ga je nov sklop družbeno utrjenih norm za afektivno in telesno izražanje.

Za novi francoski etični ideal - "honnête homme" - je značilna visoka samokontrola (*matrise de soi-même*), ki naj bi jo uspelo ohraniti subjektu v vsaki situaciji, in prevlada razuma nad čustvi oziroma razumska narava afektivnih procesov. Ti standardi prevladujejo tudi v večini literarnih, moralističnih, religioznih in filozofskih del tistega časa.

Pojem "*matrise de soi-même*", ki je pridobil na začetku 17. stoletja vrsto pozitivnih konotacij, je mogoče aplicirati na tedanjo življenjsko prakso. Tendenca k intenzivnemu samoobvladovanju je bila očitna predvsem v telesni ekspresivnosti. Subjektovo izražanje lastnih občutij in misli je bilo izredno okrnjeno. Nadomestila ga je "rasna" hladnost, ki je ločevala kultivirane narode od narodov, ki so sloveli po "rasni" vzburljivosti.

Vera v "naravno" odklanjanje gestikulacije pri Francozih bi bila močno omajana, če bi bili v začetku 17. stoletja sposobni predvideti svojo kasnejšo gorečo naklonjenost bogatemu telesnemu izražanju. Ta se je pojavila v času revolucije in se ohranila še v obdobjih neposredno po Napoleonovi vladavini. Značilno zanje je, da je ni mogoče pripisati nobenemu tujemu vplivu.

V ruralnih, odmaknjenih področjih so se kljub prizadevanju elitnih družbenih skupin za "civilizacijo vedenja" trdovratno ohranjali stari običaji. Spontano in neuglašeno vedenje kmetov so na simbolični ravni pogosto primerjali z živalskim vedenjem in ga tako tudi predstavljali na likovnih upodobitvah.

"Občutljivost" kot vrednota "sentimentalne dobe"

Standardi "vrlega človeka" (*honnête homme*), ki so v 17. stoletju dopuščali le omejeno količino emocionalnega izražanja in so predpisovali zmernost v gestikuliranju, so se v aristokratskih krogih ohranili še v času vladavine Ludvika XIV., Ludvika XV. in Ludvika XVI. V zadnjih letih tega obdobja je bilo v francoski družbi že mogoče čutiti precejšen nemir, ki je napovedoval revolucijo. Pojavile so se tudi korenite spremembe v normah emocionalnega vedenja in "vrlega človeka" je zamenjala "občutljiva duša" (*âme sensible*). "Le mot d'ordre" tega časa je bila občutljivost (*sensibilité*) namesto razuma (*raison*) in ta modni kliše je prevladal v večini literarnih, dramskih in filozofskih tekstov.

Javno izražanje svojih čustev in občutij je postalo nadvse zaželeno in emocionalna afektiranost je izpodrinila vse druge moralne vrline starega režima (*l'Ancien Régime*). Za pridobitev slovesa "humane in občutljive duše" ni bilo treba storiti nobenega dobrega dejanja, ampak je povsem zadoščalo igranje pantomime in jokanje pri gledanju patetičnih dram (*Madame de Genlis*, 1818).

Iz pričevanj drugega očividca tedanjega družbeno predpisanega vedenja, Seba-

stiana Merciera (Mercier, 1862), izvemo, da je "la secte sentimentale" razvila nove oblike intonacije in gestikuliranja. Sama jih je označevala kot "nežne modulacije" in "ljubeznive izraze". Toda ljudje z nekoliko boljším okusom so označevali njihovo umetno poudarjanje emocionalnosti in pretirane telesne gibe z izrazom "sensiblerie".

Hiperemocionalnost in hiperekspresivnost sta prežemali vse bivanjske in bitnostne ravni tedanje družbe. Zato so se njihove specifičnosti izrazile tudi v umetnosti. V tedanji literaturi so se pojavljali emocionalno močno zasičeni izrazi, kot so npr. "la force", "la grandeur", "la chaleur", saj je bil namen večine pisateljev tistega časa "brûler le papier" z izrazjem, ki je bilo polno ognja, vehemence in energije.

Ideologija občutljivosti je prevladovala predvsem v srednjih in višjih plasteh odmirajočega "l'Ancien Régime". Patološko se je izražala v epidemiji divjih živčnih napadov, ki so se pogosto pojavljali pri gospeh t. i. "boljše družbe" (bonne compagnie). Bili so tako zelo razširjeni, da so jih celo institucionalizirali. Napadi so se pojavljali redno, tj. dvakrat na teden na vnaprej določen dan in ob vnaprej določeni uri. Institucionalizacija dogodka je omogočala prijateljem "občutljive duše", da so prisostvovali celotni prireditvi, ki je skupaj s prekinitvami trajala tri do štiri ure in jo je bilo mogoče primerjati z gledališko predstavo.

Vpliv francoske "sentimentalnosti" na sodobno arhitekturo

Nekoliko drugačen primer institucionalizacije živčnih izbruhov oziroma omogočanja ali celo predpisovanja nenadzorovanega sproščanja čustvenih napetosti je mogoče najti v načrtih Ledouxovega "mesta prihodnosti". Znani francoski arhitekt je namreč v svojih načrtih predvidel za vsako hišo še posebno sobo (oikeima), ki naj bi jo njeni prebivalci uporabljali za "čiščenje strasti".

Naklonjenost, ki jo je "občutljivi človek" občutil do odkrite emocionalnosti, se je izražala tudi v njegovem bogatem gestikuliranju. Njegovi standardi za določanje ekspresivnih telesnih gibov so se namreč odločilno razlikovali od njegovih vase zaprtih predhodnikov v "société polie". Podoben pojav zasledimo tudi v gledališču, kjer je bilo mogoče opaziti izrazito nasprotje med novim slogom gledališke predstave in slogom "l'Ancien Régime". Temeljilo je na diskrepancah med značilnostmi emocionalnih in gestualnih standardov "zmernega človeka" in "občutljive duše". Oba sloga je primerjal Comte de Vaublanc (1883), ki je redno obiskoval pariško gledališče v obdobju vladavine Ludvika XIV., Ludvika XVI. in v času restavracije. Podobno pričevanje zasledimo tudi v Spominih grofice de Genlis, ki je (prav tako kot Vaublanc) živela v času revolucije in restavracije.

Telesna izraznost angleških politikov in njihovo bogato gestikuliranje v parlamentu

Na upodobitvah enega od vodilnih slikarjev in karikaturistov tistega časa, Williama Hogartha, je mogoče opaziti izredno gestikulacijsko živahnost. Njegove risbe in slike so precej zanesljiv dokaz za to, da je bilo v njegovem času med Londončani različnih družbenih plasti močno razširjeno živahno gestikuliranje. Težko bi namreč dvomili o tem, da je umetnik slikal to, kar je videl. Večina Hogarthovih slik je polna prikazov različnih gest. To dokazuje, da vsaj nekatere skupine "hladnih Angležev" v prvi polovici 18. stoletja niso pojmovalle gestikulacije kot vulgarno navado nekultiviranih tujcev. Tudi same so vehementno gestikulirale.

D. A. Harsha (1964) je zbral neposredna opazovanja različnih piscev georgijanske dobe in jih predstavil v svoji knjigi. Tako nam je omogočil dostop do podrobnih informacij o načinu gestikuliranja tedanjih vodilnih politikov. Posredna vrednost nje-

govega dela je predvsem v tem, da lahko na podlagi njegovega poznavanja s precejšnjo gotovostjo trdimo, da je bilo bogato gestikuliranje v angleškem parlamentu tedaj precej običajen pojav. Podobne ugotovitve najdemo tudi v delu grofa Curzona iz Kendlestonea (1941), ki je proučeval izjave različnih očividcev neverbalnega vedenja.

Velikopoteznost v "parlamentarni" uporabi gest je vplivala tudi na sodobne ameriške govornike, ki so prevzeli britanske navade med svojimi obiski Westminsterke palače. Tam je še danes shranjen izredno bogat zgodovinski material o telesni govornici izstopajočih predstavnikov "zlate dobe" ameriškega govorništva. E. C. Parker je v svoji knjigi, ki je izšla sredi 19. stoletja, zbral natančne in avtentične opise gestualnih slogov sodobnih ameriških parlamentarnih govornikov.

"The grand manner" javnega gestikuliranja oziroma bogato gestikuliranje v javnosti je trajalo v Angliji približno do sredine 19. stoletja in je cvetelo še v zgodnjem viktorijanskem obdobju, kar potrjujejo pričevanja članov britanskega parlamenta: grofa Curzona iz Kendlestonea, S. M. Holdena, Gladstonea in drugih.

Skromno gestualno izražanje tedaj ni veljalo za posebno vrlino med javnimi govorniki. Pri M. S. Holdenu (1925) zasledimo celo rahlo rasistično obarvan odstavek, kjer poskuša avtor razvrednotiti židovskega govornika Disrealija, ki si je v nasprotju z večino svojih nordijskih kolegov dopuščal le malo izrazne svobode in je največkrat le "zatikal svoje prste v rokavno odprtino". Holden nadalje ugotavlja, da je viktorijanski slog javnega sporočanja oziroma slog "dejanskosti" (matter-of-factness) uvedel Lord Baconfield, ki je napravil iz gestualne skromnosti govorniško vrlino.

Zadržanost "uglajenega človeka" in njena umišljena genetska določila

V 19. stoletju je veljalo bogato gestikuliranje v visokih krogih angleške družbe za vulgarno navado, ki je "hladni Angleži" (us calm Englishmen) ne marajo. Ta ugotovitev seveda temelji na implicitni predpostavki, da so bili vsi Angleži vseh obdobj tako hladni, zmerni in varčni pri uporabi svojega telesa za lastno izražanje kot člani tedanjih elitnih angleških klubov. Okoli leta 1870 namreč bogato gestikuliranje ni veljalo za "notranje primerno" lastnost angleškega gentlemena. Količina in vehemenca telesnih gibov naj bi ločevala angleške plemenitnike od pripadnikov drugih, "ne-nordijskih" družbenih skupnosti.

V skladu z nekaterimi nacionalističnimi interpretacijami neverbalnega vedenja je v Britaniji prevladovalo prepričanje, da se pojavlja pri Francozih izrazita tendenca k dodatni okrepitvi lastnega verbalnega izražanja z živahnimi telesnimi gibi. Ta naj bi bila izraz očitne dedne emocionalnosti, ki je pri zadržanih Angležih ni opaziti.

Toda predpostavko o rasno pogojeni hladnosti Angležev bi morali avtorji takšnih subjektivnih in pristranskih tekstov zavrniti takoj, ko bi zapustili svoje klube v najekskluzivnejših predelih viktorijanskega Londona in se skozi okno zgodovine zazrli v vedenjske navade svojih prednikov iz georgijanske dobe. Slednji so namreč gestikulirali prav tako toplo in izrazito, kot marsikateri tujec iz viktorijanske dobe. Podobno je bilo tudi v britanskem parlamentu viktorijanske dobe, kjer bi lahko sodobnim meščanskim "olikancem" zastal dih ob izredni verbalni in telesni ekspresivnosti vodilnih govornikov.

Primerjava različnih opisov telesne ekspresije ter njihova kontaminiranost z nacionalnimi predsodki

Konfrontacija nacionalistično obarvanih tekstov pri različnih narodih nam ponuja precej zanimivih informacij. Britanski in francoski opisi in razlage neverbalnega

vedenja so si namreč največkrat diametralno nasprotni. Eden od takšnih primerov je tudi "naravna" teorija uglednega francoskega lingvista iz 16. stoletja, Henrija Estiennea. Estienne je namreč napisal knjigo o "italijanizaciji" francoskega jezika in v njej kategorično izjavil, da Francozi po svoji naravi niso gestikulatorji in da gestikuliranja ne marajo. Njegova ugotovitev je bila namenjena predvsem visokim krogom tedanje francoske družbe, ki naj bi podlegli italijanskim frazam in navadam. Slednje je prineslo v Francijo spremstvo Katarine Medičejske iz Firenc in Francozi so asimilirali njegov način neverbalnega vedenja.

Estiennova knjiga je zanimiva predvsem zato, ker nam omogoča spoznanje, da francoski dvorjani in verjetno tudi pripadniki drugih družbenih plasti niso posebno visoko vrednotili bogatega gestikuliranja, ampak so ga pojmovali kot nevljudno in vulgarno vedenjsko obliko. Prav tako kot viktorijanski "gentlemen", so tudi domoljubni Francozi menili, da je govornica rok razširjena le med tujci. Toda pri natančnem proučevanju razvoja podob "vrlega človeka" (*honnête homme*) in "uglajene družbe" (*société polie*), ki temeljita na subjektivem obvladovanju lastnega telesa in omejevanju njegovih gibov, lahko ugotovimo, da sta nastali pod močnim vplivom italijanskega stremjenja k "redu in meri" (*regola e misura*) v ekspresivnem vedenju. Francoski visoki krogi so to pravilo lepega vedenja prevzeli v zadnji dekadi 16. in prvi polovici 17. stoletja, ko so jim postali dostopni prevodi del različnih avtorjev, kot so npr. Castiglione, Guazzo, Grimaldi, della Casa in drugi "arbitri elegantiarum".

Zaključek

Na podlagi zgoraj omenjenih pričevanj lahko povzamemo, da subjektova telesna ekspresivnost in bogastvo njegovega gestikuliranja nista odvisna od bioloških pogojev. Tudi pri pripadnikih istega naroda in iste kulturne skupnosti se namreč sila spreminjata v odvisnosti od družbenih sprememb in različnih modnih trendov. Zato lahko pojmujejo številne polznanstvene, rasistično obarvane tekste, ki so se pojavljali skozi vso zgodovino le kot zanimivost in posebnost nekega zgodovinskega obdobja. Ta bi se nam lahko zdela celo sila zabavna, če ne bi poznali okoliščin njenega nastanka in ideologije, na kateri je temeljila.

LITERATURA:

- L'anthropologie (1974). Les Dictionnaires Marabout Université, 10. Paris: Centre d'Etude et de Promotion de la Lecture.
- Bateson, G. (1968). Redundancy and coding. V: T. A. Sebeok (Izd.). *Animal Communication: Techniques of Study and Results of Research*. Bloomington and London: Indiana University Press.
- Bauer, W., Duemotz, J., Golowin, S., *Lexikon der Symbole*. Wiesbaden: Fourier Verlag.
- Chevalier, J., Gheerbrant, A. (1982). *Dictionnaire des symboles Mythes, rêves coutumes, gestes, formes, couleurs, nombres*. Paris: Robert Laffont S. A. et Jupiter.
- Condillac, E. B. DE (1974). *An Essay on the Origin of Human Knowledge: Being a Supplement to Mr. Locke's Essay on the Human Understanding*. New York: AMS Press.
- Cooper, J. C. (1986). Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbolov. Beograd: Nolit.
- Curson Of Kedleston, Earl (1914). *Modern Parliamentary Eloquence*. London: Macmillan.
- Efron, D. (1941). *Gesture and Environment*. New York, Holt: Rinehart and Winston.
- Efron, D. (1972). *Gesture, Culture and Race. A tentative study of some of the spatio-temporal and "linguistic" aspects of the gestural behaviour of Eastern Jews and Southern Italians in New York City, living under similar as well as different environmental conditions*. The Hague, Paris: Mouton.
- Ekman, P., Friesen, W. V. (1981). *The Repertoire of Nonverbal Behaviour: Categories, Origins, Usage, and Coding*. V: Kendon, A., Sebeok, T. A., Umiker-Sebeok, J. (Izd.). *Nonverbal Communication Interaction, and Gesture. Selection from Semiotica*. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers, 57-107.

- Elias, N. (1969). *La civilisation des moeurs*. Paris: Calmann-Levy.
- Firth, R. (1970). Postures and gestures of respect. V: T. Polhemus (Izd.). *Social Aspects of the Human Body*. Harmondsworth: Penguin.
- Genlis, Mme de (1818). *Dictionnaire Critique et Raisonne des Etiquettes de la Cour, ou L'Esprit des Etiquettes et des Usages Anciens, Comparees aux Modernes*. Paris: Mongie, 212-3.
- Graf, F. (1993). Gestures and conventions: the gestures of Roman actors and orators. V: J. Bremmer, H. Roodenburg: *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day*. Cambridge: Polity Press.
- Holden, M. S. (1925). *Fifty Years' Memoirs of Glorious Oratory (1875-1925)*. Manchester, Weekly Advertiser, Ltd., pp. 97, 103, 186, 193, 201.
- Jorio, A. De (1832/1964). *La mimica degli antichi investigata nel gestire Napoletano*. Neapelj.
- Kovačev, N. A. (1992) *The Spectacle of Life*. XIth Congress International Association for Cross-Cultural Psychology. 4eme Congres Association pour la Recherche Interculturelle. Liege.
- Kovačev, A. N. (1993). *Kretnja kot komunikacijski dej in kot sredstvo samoizražanja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Levis, Duc de (1882). *Souvenirs et Portraits*. Paris: Didot.
- Lock, A. (1978) (Ed.). *Action, Gesture and Symbol: The Emergence of Symbol*. New York & London: Academic Press.
- Lurker, M. (1991). *Wörterbuch der Symbolik*. Stuttgart: Alfred Kroner Verlag.
- Mauss, M. (1950). *Sociologie et anthropologie*. Paris: Presses universitaires de France.
- Mercier, S. (1862). *Le Nouveau Paris*. I. Paris: Poulet-Malassis.
- Muchembeld, R. (1993). The order of gestures: a social history of sensibilities under the Ancient Régime in France. V: J. Bremmer, H. Roodenburg: *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day*. Cambridge: Polity Press.
- Quintilian, M. F. (1922). *Quintiliani Institutiones*. London: Heinemann.
- Schmitt, J.-C. (1981). *Gestus/Gesticulato. Contribution a l'etude du vocabulaire latin médiéval des gestes*. V: La lexicographie du latin médiéval et ses rapports avec les recherches actuelles sur la civilisation du Moyen Age. Paris.
- Schmitt, J.-C. (1990). *La raison des gestes dans l'Occident médiéval*. Paris.
- Schmitt, J.-C. (1993). The rationale of gestures in the West: third to thirteenth centuries. V: J. Bremmer, H. Roodenburg: *A Cultural History of Gesture. From Antiquity to the Present Day*. Cambridge: Polity Press.
- Vaublanc, Comte de (1883). *Memoires*. Paris: Didot.